

GTAR 17.71.91

Ilmiy maqola

Xodjiyeva Hanifa Odiljon qizi*Sharof Rashidov nomidagi SamDU,**Samarqand, O'zbekiston**(E-mail: hanifaxodjiyeva777@gmail.com)***O'zbek folklorida kult talqini**

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek folklorida kult tushunchasining talqini, uning mifologik qarashlar, ibtidoiy e'tiqodlar va marosim madaniyati bilan uzviy bog'liqligi tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi folklor matnlarida uchraydigan asosiy kult turlarini aniqlash, ularning shakllanish omillarini hamda xalqning an'anaviy dunyoqarashidagi o'rnini yoritishdan iborat. Tadqiqot davomida tarixiy-qiyosiy, tavsifiy va strukturaviy-funksional tahlil usullaridan foydalanildi. Shuningdek, E. B. Tylor, J. G. Frazer va E. Durkheimning nazariy qarashlari o'zbek folklori materiallari bilan qiyosiy tahlil qilindi. Maqolada suv, olov, soch, ajdodlar, tabiat va osmon jismlari bilan bog'liq kultlarning folklor namunalarida qanday aks etishi ko'rsatilib, ularning xalq e'tiqodi, urf-odatlari va marosimlaridagi funksiyalari yoritiladi. Tadqiqot natijalari kultlarning xalqning tarixiy xotirasi, ma'naviy qadriyatlarini va madaniy merosini saqlashdagi muhim o'rnini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: kult, folklor, marosim, mifologiya, e'tiqod, animizm, totemizm, fetishizm, o'zbek folklori

DOI: <https://doi.org/10.71078/sjkztw41>

Qabul qilindi: 02.04.2026; Tasdiqlangan: 03.07.2026; Onlayn mavjud: 04.07.2026..

Kirish

Kult (lot. *cultus* – «e'zozlash», «sig'inish») atamasi antropologiya, sotsiologiya va dinshunoslik fanlarida muqaddas obyekt, kuch, mavjudot yoki g'oyaga nisbatan shakllangan e'tiqodiy va marosimiy amallar tizimini anglatadi. Ushbu tushuncha insoniyatning eng qadimiy diniy-madaniy qarashlari bilan bog'liq bo'lib, xalq og'zaki ijodida miflar, afsonalar, marosimlar va urf-odatlar orqali saqlanib qolgan.

Mazkur tadqiqotning maqsadi o'zbek folkloridagi kult tushunchasining asosiy ko'rinishlarini aniqlash, ularning mifologik qarashlar, marosimlar va xalq e'tiqodlari bilan bog'liqligini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot davomida kultlarning shakllanish omillari, folklor matnlaridagi ifodalanish xususiyatlari hamda xalqning an'anaviy dunyoqarashidagi o'rnini yoritiladi.

E.B. Taylor ibtidoiy jamiyatlarda kultlarning paydo bo'lishini animistik tasavvurlar bilan bog'laydi. Olimning fikricha, inson dastlab tabiat hodisalari va mavjudotlarda ruh bor deb ishonadi. Shu e'tiqod natijasida ularga nisbatan hurmat, qo'rquv va sig'inish shakllanib, asta-sekin kult va marosimlar vujudga keladi. Bu jarayon xalq og'zaki ijodida mif, afsona va marosimiy matnlar orqali mustahkamlanadi. (Taylor, 1871: 417-502)

J.G. Frazer nazariyasiga ko'ra, kultlar dastlab sehrli tafakkur asosida shakllangan. Inson marosimiy amallar orqali tabiat hodisalariga ta'sir ko'rsatish mumkin deb hisoblagan. Bu e'tiqodlar folklorida marosim qo'shiqlari, afsonalar va urf-odatlar shaklida saqlanib qolgan.

Frazer, ayniqsa, hosildorlik bilan bog'liq marosimlarni qadimgi agrar kullarning mahsuli sifatida baholaydi. (Frazer, 1922: 11-12)

Tadqiqot metodologiyasi

Dyurkgeym nazariyasiga ko'ra, kult — bu alohida shaxs emas, balki jamiyat tomonidan muqaddas deb tan olingan obyektlarga bo'lgan jamoaviy munosabatdir. Marosimlar orqali jamiyat o'z birligini mustahkamlaydi. Bu holat folklorida jamoaviy ijro etiladigan marosim qo'shiqlari va urf-odatlarda yaqqol namoyon bo'ladi (Durkheim, 1912: 47–51)

O'zbek folklorshunosligida “kult” atamasi ko'pincha bevosita ishlatilmaydi, biroq u e'tiqod, marosim, urf-odat, mifologik tasavvur tushunchalari orqali izohlanadi. Mazmunan jahon ilmiy qarashlariga yaqin talqin qilinadi. Jumladan, akademik B. Sarimsoqov o'zining “O'zbek marosim folklori” asarida marosim folklorini qadimiy e'tiqodlar bilan bog'lab o'rganadi. Olim marosimlarning ildizida tabiat hodisalari, hosildorlik va baraka bilan bog'liq tasavvurlar yotishini ta'kidlab, ularni ibtidoiy kullar qoldig'i sifatida baholaydi. (Саримсоқов, 19)

Shuningdek, o'zbek etnografiyasi va folklorida ot, bo'ri, daraxt, suv kabi obrazlarga alohida e'tibor qaratilishi hayvon va tabiat kullarining xalq ongida uzoq vaqt saqlanib kelganidan dalolat beradi. Bu holat dostonlar, afsonalar va marosim amaliyotida yaqqol namoyon bo'ladi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi

Animizm – bu ibtidoiy insonning tabiat haqidagi qarashi, o'zini tabiatdagi narsalar: tabiat kuchlari va hodisalari, jonsiz predmetlar bilan aynan bir narsa deb hisoblashi, hamma narsalarni jonli, ruhi bor deb bilishdan iborat tasavvurlari yig'indisidir.

Etnograf E.Taylor tomonidan ilmiy asoslangan – antropologik nazariyaning o'ziga xos jihatlaridan yana biri etnografiya faniga “ibtidoiy animizm” tushunchasining olib kirilganligi bilan belgilanadi. Animizm atamasi lotincha – anima (jon) yoki –animus (–ruh) so'zi asosida yasalgan termin bo'lib, E.Taylor talqinicha, – narsa-hodisalarni jonli deb tasavvur qilish yoki ibtidoiy davrdagi ilk diniy qarashlarning o'zagini tashkil etgan e'tiqodiy qarashdir. Ibtidoiy tasavvurlarni o'rganish asosida –animistik nazariyani yaratgan.

E.B.Taylorning ta'kidlashicha, animizm ibtidoiy jamiyat a'zolarining diniy tafakkuri asosini tashkil etadi va keyinchalik shakllangan diniy tasavvurlar ham aynan shu e'tiqoddan kelib chiqqan. Inson dastlab atrof-muhitdagi hodisalarda jon bor deb tasavvur qilgan, ularni xursand qilish yoki g'azabidan saqlanish maqsadida muayyan e'tiqodiy amallarni bajarishgan (Tylor, 1871: 218–219)

Animistik tasavvurlar asosida muayyan obyekt yoki hodisaga nisbatan alohida munosabat shakllanib, asta-sekin kult tushunchasi vujudga kela boshlagan. Kult muqaddas deb e'tirof etilgan obyekt, kuch yoki mavjudotga nisbatan sig'inish, hurmat va marosimiy amallar tizimini anglatadi. Animizm ruhiy mavjudotlarga bo'lgan ishonchni ifodalasa, kult ana shu ishonchning amaliy va marosimiy ifodasi hisoblanadi. Ya'ni animizm – dunyoqarash shakli bo'lsa, kult – ushbu dunyoqarashning marosimlar va urf-odatlar orqali namoyon bo'lishidir.

Totemizizm va kult tushunchalari o'zaro bog'liq bo'lsa-da, ularning mazmuni va vazifasi jihatidan farqlanadi. Totemizizm asosan e'tiqodiy va ijtimoiy tizim sifatida namoyon bo'lib, urug' yoki qabilaning o'zini muqaddas ajdod-hayvon yoki o'simlik bilan bog'lashini ifodalaydi. Kult esa muqaddas obyekt yoki kuchga nisbatan amalga oshiriladigan marosimiy-amaliy faoliyat majmuasini anglatadi. Totemizizm jamiyatning ijtimoiy tuzilishini belgilagan bo'lsa, kult jamoaning ruhiy birligini mustahkamlovchi marosimlar tizimini tashkil etadi.

Shuningdek, ibtidoiy e'tiqodlar tizimida fetishizm ham muhim o'rin egallaydi. Fetishizm muayyan buyum yoki predmetda g'ayritabiiy kuch mavjudligiga bo'lgan ishonchni anglatadi. Bunday buyumlar inson hayotiga ta'sir ko'rsatadi, himoya qiladi yoki balo-ofatlardan asraydi,

deb hisoblangan. Fetishistik qarashlar ham animistik tasavvurlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, keyinchalik turli kultrlarning shakllanishiga zamin yaratgan.

Natijalar va muhokamalar

Shunday qilib, animizm ibtidoiy diniy dunyoqarashning asosiy shakli bo'lsa, totemizm va fetishizm uning muayyan ko'rinishlari sifatida namoyon bo'ladi. Kult esa ushbu e'tiqodiy qarashlarning marosimiy-amaliy ifodasi bo'lib, xalq og'zaki ijodida mif, afsona, marosim qo'shiqlari va urf-odatlar orqali mustahkamlangan.

Suv kulti. Animistik dunyoqarashga ko'ra tabiat hodisalarida jon va ong mavjud deb qaraladi. Ana shunday hodisalardan biri suv bo'lib, u ibtidoiy insonlar tasavvurida hayot manbai, tozalovchi va muqaddas kuch sifatida tasavvur qilingan. O'zbek xalq e'tiqodlarida suv tirik mavjudot sifatida qaralib, uni ifloslash, oyoq bilan tepish yoki haqoratlash man etilgan. Suvdan ruxsat so'rash, suvga tushini aytish, suvga non yoki tanga tashlash, muhim ishlar oldidan suv bilan yuz-qo'l yuvish kabi udumlar animistik qarashlarning yaqqol ifodasidir. Ushbu e'tiqodlar asosida suv kulti shakllanib, u marosimdagi turli amallar va folklor matnlarida mustahkamlangan.

Xalqimiz orasida yomon tush ko'rilsa birinchi bo'lib oqayotgan suvga aytilsa, suv uni oqizib ketadi deb ishonilgan. Shuningdek, marhumni yuvish marosimining kelib chiqishiga ibtidoiy insonlarning suvni o'liklar va tiriklar dunyosini birlashtirib turuvchi magik vosita deb qarashlari hamda "obi hayot", ya'ni "tiriklik suvi" haqidagi mifologik tasavvurlari asos bo'lgan. Bunda marhumni yuvish bilan uni qayta tiriltirish niyat qilinadi. Ibtidoiy insonlar tasavvuriga ko'ra, marhum suv yo'li orqali u dunyoga – o'liklar saltanatiga kirib boradi. U o'lim ummonidan suzib o'tib, abadiy hayotga erishadi. Shunday tasavvur-tushunchalar asosida qadimda marhumlarni suvga tashlaganlar.

Suv kulti bilan bog'liq Hubbi, Sust xotin, Suv xotin, Chala xotin obrazlari mavjud va xalqimiz orasida ularga nisbatan ishonch bo'lganligi uchun turli marosimlar o'tkazilib kelingan. Shuningdek, inson qiyofasidagi afsonaviy obrazlar ham mavjud bo'lib, ulardan biri Xizrdir. Arabcha –yashillanmoq, yashil tusga kirmoq degan ma'noni anglatuvchi Xizr nomi folklorda yo'l ko'rsatuvchi, maslahat beruvchi, sehrli narsalarni hadya etuvchi, og'ir ahvolda qolganlarni qutqaruvchi, buloqlarning suvini ravon qiluvchi, g'ayritabiiy xususiyatga ega homiy personaj sifatidagi tasvirlanadi. U o'zbek xalq afsonalarida odatda buloq, quduq yoki hovuz bo'yida uchraydi. Bu bejiz emas. Buniig sababini folklorshunos M.Jo'rayev shunday tushuntiradi: –"Chunki mifologik tasavvurlarga ko'ra, Xizr suv kulti bilan bevosita aloqador ezgulik homiysi sanaladi" (Jo'rayev & Narziqulova, 2006:184). Shuningdek, Xizr bilan bog'liq o'zbek xalq afsonalarida Xizr personaji boshiga mushkul savdo tushgan insonlarga homiylik qiluvchi afsonaviy xaloskor, dono va zukko maslahatchi, boqiy hayot suvini topib ichganligi uchun abadiy barhayotlikka erishgan afsonaviy qahramon sifatida qaralgan. U shifobaxsh chashmalar ko'zini ochgan g'ayrioddiy shaxs, cho'l va sahrolarda g'oyibdan paydo bo'lib, qiyin ahvolda qolgan yo'lovchilarga ko'mak beruvchi ezgulik timsoli, dehqon dalasiga mo'l hosil va baraka ato etuvchi hosildorlik ramzi, odamlarni hamisha qo'llab-quvvatlab yuradigan ezgu pir yoki aziz avliyolardan biri sifatida namoyon bo'lishini qayd qiladi. Shu sababli, afsonalardagi Xizr obrazi ertak va dostonlarga nisbatan qadimiy mifologik qarashlarni o'zida mukammalroq aks ettirishini aytadi. (Jo'rayev & Shomusarov, 2001:104–118)

Olov kulti

Olov kulti animistik e'tiqodlarning eng qadimgi va keng tarqalgan ko'rinishlaridan biridir. Insoniyat tarixida turli xalqlar madaniyatlarida muhim o'rin tutgan olov ba'zi xalqlar tomonidan Xudo sifatida qabul qilingan. Shu bilan birgalikda, olov ibtidoiy jamiyatda nafaqat maishiy zarurat –issiqlik va yorug'lik manbai, balki hayot, poklanish, himoya va baraka ramzi sifatida ham qadrlangan. Qadimgi odamlar olovni jonli mavjudot sifatida tasavvur qilib, u

bilan ehtiyotkor munosabatda bo'lish, uni "xafa qilmaslik"ka harakat qilishgan.

Turkiy xalqlar an'anaviy dunyoqarashida, jumladan o'zbeklar orasida ham olov kulti muhim o'rin tutadi. Navro'z boshlanishidan avval, aniqrog'i, yilning so'nggi chorshanbasi kuni yosh-u qari olov ustidan hatlab o'tgan. Hatto, uy hayvonlarini ham yonib turgan olov ustidan olib o'tishgan. O'zbeklar juda qadimdan nishonlab kelayotgan Navro'z, dastlab, olov bayrami, so'ngra Zardushtning tug'ilgan kuni, nihoyat, tabiatning qayta jonlanish bayramiga aylangan. Hozirgacha nikoh to'yida o't yoqish maxsus rituellardan biri hisoblanadi. Buxoroda kuyov kelinnikiga qo'sh mash'ala bilan kirib keladi. Kelin ana shu mash'alalarni ko'rishi shart hisoblanadi. Ularni ko'rish bilan kelinchak ko'nglida shirin his-tuygular, orzular uyg'onishi tabiiy. Qadimiy odatlarimizga ko'ra, kuyovnikiga olib kelingan qizni olov atrofidan uch marta aylantirishgach, uyga olib kiriladi. Ayni paytda kuyov ham kelinnikiga ilk bor kelganda, gulxan yoqilib, kuyov kuyovnakarlar qurshovida olovdan uch marta aylanadi. Keyin u kelinning uyiga kirib boradi. Bu bilan kelin-kuyovni ins-u jinslardan poklash niyati ko'zda tutiladi. (Jo'rayev & O'rayeva, 2020: 523)

Zardushtiyalar tasavvuriga ko'ra, inson ruhi narigi dunyoga jahannam ustidan o'tkazilgan Chinvat ko'prigi orqali o'tib, haqiqat ilohi Rashnu savol-javobidan o'tadi. Ular odamlarning ezgu va yovuz ishlarini tarozida tortib, natijasiga qarab, marhumni yo jannatga, yo do'zaxga yuboradilar. Xalq nazdida jannat – haqiqiy baxt-saodat go'shasi, betakror chamanzor, ko'rkam bog', to'kinlik va yorug'lik maskani bo'lib, u erda g'am-kulfat, dard aslo bo'lmaydi. Do'zax esa tinimsiz olov yonib tursa-da, hamisha zimziyo, sovuq joy deb tasavvur qilinadi. Shu sabab xalq hamisha jannatga tushishni orzu qilishgan. Xalqning bu xohish-istagi doston-u ertaklarda, afsonalarda, hatto qo'shiqlarda o'z aksini yorqin topgan.

Soch kulti

Soch turk-mo'g'ul xalqlar madaniyatida hayotiy kuch, baraka, boylik, go'zallik va baxt bilan bog'liq juda keng ma'nolar tizimini ifodalaydi, shuningdek, u noverbal muloqot vositasi sifatida ham faol qo'llanadi. Sochning inson hayotiy qudrati bilan bog'liqligi haqidagi tasavvurlar muhim o'rin tutadi. Bu qarashlar nihoyatda ko'p va rang-barang bo'lgani uchun ular alohida izoh talab qilinadi.

Turkiy-mo'g'ul xalqlari madaniyatida yangi tug'ilgan chaqaloqning tuklariga alohida munosabat shakllangan. Bu Yaratuvchi tomonidan ato etilgan sochlar bolaning ruhi joylashgan maskan sifatida qaralgan. Bu tasavvur Osiyo va undan tashqaridagi turk-mo'g'ullar orasida qayd etilgan juda ko'p e'tiqod, urf-odat va tabularda o'z aksini topgan. Tualiklar bolaning hayoti (uning ruhi)sochlari o'smaguncha xavf ostida ekanligiga ishonib, begonalarning bola boshiga tegishi birinchi soch kesish marosimiga qadar taqiqlangan (Ayyzhy, 2015: 419). Bolalar orasida o'lim darajasi yuqori bo'lgan yakutlar, o'g'il bolalar boshining orqa tomoniga uzun bir tutam soch qoldirish odati bo'lgan, ularning e'tiqodiga ko'ra, leyehsit (himoya ma'budasi) uni ushlab turgan (Bravina, 2005:42). Xakaslar chaqaloq bir yoshga to'lgunga qadar birinchi sochni kesishmagan. Chunki ular erta soch olish bolaning umrini qisqartirishiga, keyingi hayoti qiyinchilikda o'tishiga ishonishgan (Butanayev & Mongush, 2005:155).

Qorategin qirg'izlari bola hayotini saqlab qolishga intilib, boshining orqa tomoniga "kokil" deb ataluvchi bir o'rim soch qoldirib, uni vafot etgan biror avliyoga bag'ishlagan. Bola o'sib ulg'aygach, otasi u bilan birga avliyoning ziyoratgohiga bordi va u yerda qurbonlik qilib, "kokil"ni kesishadi (Karmysheva, 2009: 218).

Huddi shunday an'ana o'zbeklar orasida ham mavjud. Xorazm viloyatining Shovot tumanida bola bir yoshga to'lganda uning sochi qirqiladi, boshining atrofida esa ozgina "qorin sochi" qoldiriladi. Ana shu "qorin sochi" yoki "haydar" deb ataladigan soch bola sunnat qilinmaguncha kesilmaydi. Etnografik manbalarda qayd etilishicha, soch to'yi va kokil to'yi marosimlarining o'tkazilish vaqti turlicha bo'lgan. Xorazmda bola bir yoshga to'lganda sochi olinadi, ensa tomonida bir tutam soch qoldiriladi. Bu "haydar" deb ataladi. G. P. Snesev

yozihicha, qadimda uzoq yillar farzandsiz bo'lgan yoki farzand ko'rgan bo'lsa-da, ularni kichik yoshida yo'qotgan ota-onalar tug'ilajak bolalarini bir avliyoga ataganlar. Bu urf-odatning asosida "bolam uzoq umr ko'rsin, unga hech qanday zarar yetmasin" degan niyat yotadi. Bunday ota-onalar farzandli bo'lgach, ma'lum vaqt o'tgandan so'ng bolaning sochini qirqib, boshida bir tutam soch qoldirganlar. "Haydar" deb ataladigan bu kokil bolaning bir avliyoga atab qo'yilganini bildiradi. Agar bola o'g'il bo'lsa, unga Nazrulla yoki Nazriddin ismi qo'yiladi. Bola 7-9 yoshga yetib, sunnat qilinganda "haydar" kesilib, bola atalgan avliyoning ziyoratgohiga ko'miladi (Snesarev, 1969: 92).

Ajdodlar kulti

Qadim zamonlardan insonlar o'zlarining vafot etgan ajdodlarning ruhlari tiriklar hayotiga ta'sir ko'rsatadi deb bilishgan. Shu bois, ajdodlar ruhi muqaddas kuch sifatida qadrlanib, ularni hurmat qilishgan. O'zbek xalq dostonlarida Xizr, eran, chiltan obrazlarini uchratamiz.

Xizr obrazi el orasida mashhur bo'lib, u haqida turli naql va afsonalar mavjud. Xizr, odatda, odamlar oldidaga oq soqolli, oq kiyimli chol sifatida namoyon bo'ladi. Ayni vaqtda Xizr o'z shakl-shamoilini o'zgartirgan holda ham uchrashi mumkin. Aytishlaricha, har bir odam umri davomida uch bor Xizr bilan duch keladi. Lekin aksariyat hollarda odamlar Xizr bilan uchrashganlarini bilmaydi. Inonchlarga ko'ra, Xizrning boshqalardan farqlovchi belgisi, uning bosh barmog'ining suyaksiz ekanligidir. Shu sababli har bir odam biror kishi bilan ko'rishganda sezdirmay u kishining bosh barmog'ini ushlab ko'rish kerak emish. Mabodo bu barmoq suyaksiz bo'lsa, undan o'z tilaklarini so'rasa, Xizr bu tilaklarni amalga oshirar ekan. Odatda, Xizr odamlarning uchtagacha tilagini bajo keltirar ekan. Asosan, Xizrdan umr, farzand, davlat, martaba so'rash motivi ko'p uchraydi yoki Xizrning o'zi duch kelgan kishidan ikkita bir-biriga qarama-qarshi maqsadning birini tanlashni so'raydi. So'rovchi nimaniki tanlasa, o'sha bajo bo'ladi (Jo'rayev & O'rayeva, 2020:304). Yurtimizdagi Xizr alayhissalomga bo'lgan ishonch va hurmatning namunasi sifatida Samarqand viloyatida joylashgan "Hazrati Xizr" masjidini ko'rsatishimiz mumkin.

Chiltan fors-tojik tilida "chil" qirq va "tan" kishi leksemalari birikuvidan tashkil topgan. Ular ruhan yetilgan, eng insofli, adolatli qirq kishidan iborat jamoa tuzib odamlarga yordam beradi deb qaralgan. Chiltanlarni xalq og'zaki ijodining turli janrlarida uchratishimiz mumkin. Asosan dostonlarda bosh qahramonlarga yordam beruvchi obraz sifatida qatnashadi. Ular qahramonlarga g'oyibdan yordamga kelganligi uchun ba'zan "g'oyib eran" birikmasi qo'llanadi.

Samarqand viloyati Tayloq tumanida joylashgan "Oq masjid" ziyoratgohining tarixi ham chiltanlarga borib taqalar ekan. Aytishlaricha, hozirda muqaddas qadamjo bo'lgan "Oq masjid"ning o'rnida kichik bir hujra bo'lib, unda qirq chiltanga bir ustoz dars berar ekan. Islom dinining tarqalishiga qarshi bo'lgan kofirlar ularni yo'q qilish uchun kelayotganlarida, ular Xudodan dushman qo'lida o'lim topmaslikni iltijo qilishibdi. Ularning zorlari Allohga yetib, bino qulab, ular kofirlar qo'lida emas balki shahid bo'lib u dunyoga ketishibdi. Bu kabi afsonalar dono xalqimiz orasida ko'plab topiladi.

Tabiat va osmon kultlari

Tabiat va osmon jismlari bilan bog'liq tasavvurlar inonchlardan eng qadimiysi va asosiysi desak adashmaymiz. Sababi, ibtidoiy odamlar, dastlab, o'zlarini tabiatning bir qismi sifatida ko'rib, momaqaldiraq, yomg'ir, qattiqshamol yoki biror yomon hodisa bo'lsa, tabiat kuchlarining jahlini chiqardik deb o'ylab, ularga atab ibodat va qurbonliklar qilishgan. Hatto, qadimgi Misr, Yunonistonda tabiat va osmon kuchlari alohida Xudo darajasiga ko'tarilib, alohida nomlar bilan atalgan, Zevs, Poseydon, Artemida, Appolon, Aid, Osiris shular jumlasidandir.

Yurtimizda qadimdan o'tkazilib kelinayotgan mavsumiy marosimlarning tub negzi ham tabiat va osmon kultlariga borib taqaladi. Masalan, yil quruq kelib, yomg'ir yog'masa "Yomg'ir

chaqirish" marosimi ("Sust xotin"); bug'doy, sholi boshloqlari yetilgan paytda shamol ularni payhon qilsa, shamol to'xtatish ("Choy momo"); don mahsulotlarini shopirish paytida shamol bo'lmasa, shamol chaqirish ("Yo, Haydar"); yil sovuq kelsa, quyoshga topinish; umuman, omadsiz yilda qurbonlik keltirish marosimlari o'tkazilgan.

Dehqonchilik rivojlangan mahalliy aholi orasida yomg'iring o'z vaqtida bo'lishi juda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Qurg'oqchilik dehqonchilik bilan shug'ullanadigan aholiga katta kulfat olib kelgan. Shu sababli, odamlar sust xotin mavsumiv odatni topishgan. Qizig'i shundaki, bu joyda istiqomat qiladigan aholi sust xotin marosimi o'tkazilgandan so'ng bu hududda haftalab yomg'ir yog'gani haqida ko'plab misollar keltirishadi. Shu bois, xalq bunday marosimlarning o'tkazilishiga puxta tayyorgarlik ko'rgan va har bir amallarga qat'iy rioya qilishni odat tusiga kiritgan. Sust xotin qo'shig'i shunday boshlanadi:

*Sust xotin, suzma xotin,
Ko'lankasi maydon xotin!
Yomg'ir yog'dir ho'l bo'lsin,
Yeru jahon ko'l bo'lsin.*

Yuqoridagi misoldan aniqlashadiki, yomg'ir yog'dirish homiysi bo'lgan Sust xotinga murojaat qilinib, undan dehqonchilik uchun qulay sharoit yaratishi so'raladi. Qo'shiq davomida yomg'ir yog'ishida qurg'oqchilikning yo'q bo'lishi, kuzda yerga sepilgan bug'doylarning bosh chiqarishi kuylanadi. Bu qo'shiqda tabiat manzarasi bilan aloqador misralarni ko'plab uchratamiz. Ko'klamda odamlarning o'ynab-kulishi, shaftolilarning barg yozishi, atrof maysalar bilan bezanishi, ajoyib gullarning ochilishi tasviri orqali ajdodlarimiz ona yurtga bo'lgan muhabbatini ifodalagan bo'lishlari ham ehtimoldan holi emas:

*Yomg'ir yog'di, ho'l bo'ldi!
Yeru jahon ko'l bo'ldi!
Shaftolilar barg yozdi,
Sust xotin suzma xotin.*

Mamlakatimizning Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida yashovchi mahalliy aholi "Sust xotin" marosimiga asosan ayollar tayyorgarlik ko'rishini va marosim ishtirokchilari ayollardan iborat bo'lishini alohida ta'kidlaydilar. Albatta, bu marosimga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazishda mahalla ayollarining o'zaro yanada yaqinlashuvini, bir-birlari bilan iliq munosabatda bo'lishlarini ham e'tibordan soqit qilib bo'lmaydi. Boshqa manbalarda yoshi katta kampirlarga ergashgan bo'yi yetgan qizlar, eshakka o'tqazilgan yosh bolani ham uchratamiz. Bu esa, har bir hududning odatlari turlicha bo'lganligini ko'rsatadi.

Mavsum-marosim qo'shiqlaridan "Choy momo" marosimida aytiladigan namunalar ham o'zlarining qadimiyligi bilan e'tiborga loyiqdir. "Choy momo" marosimi yoz mavsumida dehqon yetishtirgan hosilga zarar yetkazuvchi tinimsiz esayotgan qattiq shamolni to'xtatish maqsadida aytilgan. Bu marosimni "Sust xotin" kabi O'zbekiston viloyatlarida keng tarqalgan deya olmaymiz. Olimlar "Choy momo" marosimini Chimkent viloyatining Sayram tumanida ko'proq o'tkazilib turilishini ta'kidlaydilar (Madayev & Sobitova, 2010: 89). «Choy momo» marosimida asosan quyidagi qo'shiq ijro etiladi:

*Choy, choy, choy morno,
Choy momosi o'libdi,
O'g'li yetim qolibdi,
Bosa-bosa beringlar.
Bosilib qolsin bu shamol,
Uga-uga beringlar,
Ugilib qolsin quv shamol,
Oblo-hu, oblo-hu,...*

Shamol chaqirish marosimi ham ajdodlarimizning qadim zamonlarda o'tkazgan odati hisoblanadi. Bu marosim haqida folklorchi olim B. Sarimsoqov faqat bitta qo'shiq saqlanganini ta'kidlaydi. Muhammad payg'ambarning kuyovi Hazrat Aliga Haydar nomi bilan murojaat qilinadi va shamolni qo'yib yuborishi so'raladi:

*Haydar, ota-onang olibdir,
Moli senga qolibdir.
Bolang suvga oqibdir,
Shamolingni qo'yvor.*

Aytishlaricha, hazrat Ali barcha tabiat hodisalari, jumladan, shamolning ham otasi sifatida uni o'z ixtiyorida tutib saqlarmish. Unga shu xilda murojaat qilinganda esa, tutib turgan shamolni qo'yib yuborarmish. Ikkinchi bir talqinda u Duldulini minib, qamchi bosarmish. Shunda ot shiddat bilan chopayotganida yolining ko'tarilib tushishidan shamol hosil bo'larmish (Madayev & Sobitova, 2010: 132-133).

O'zbeklarning shamol kulti bilan bog'liq mifologik tasavvurlarining matriarxat davri e'tiqodiy qarashlariga aloqador turkumi yalli momo yoki yalala momo, patriarxat davri esa yalang'och ota haqidagi e'tiqodiy ishonchlar tizimini tashkil etadi. Ular to'g' risidagi xalq qarashlari quyi Zarafshon vohasi o'zbeklarining shamol to'xtatish marosimlari tarkibida saqlanib qolgan.

M.Jo'rayevning aytishicha, yalli momo turkiy xalqlar mifologiyasida shakllangan obrazlardan biri bo'lib, choy momoga qaraganda qadimiyroqdir. Chunki unda shamol egalari qurbonlik qilishning o'ziga xos bir ko'rinishi – shamol qo'g'irchoq yasab, dafn etish udumi saqlangan. (Jo'rayev & O'rayeva, 2020: 37-42).

Xullas, «Yomg'ir chaqirish», «Shamol chaqirish», «Shamol to'xtatish» kabi mavsumiy qo'shiqlarning xalqimiz orasida hozirgi paytgacha yashab kelayotgan dehqorichilik kasbining o'zbeklarda ham qadimiyligini, ham xalqimizning ajdodlar yaratgan qadriyatlariga cheksiz hurmat bilan qarashini isbotlaydi. Ajdodlar merosiga ehtirom bilan munosabatda bo'lish esa xalqimiz kelajagiga umid bilan qarashimiz uchun ishonch hosil qiladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, kult insoniyat tafakkurining eng qadimiy qatlamlariga borib taqaluvchi murakkab va ko'p qirrali tushunchadir. U animizm, totemizm va fetishizm kabi ibtidoiy e'tiqod shakllari asosida shakllanib, muayyan obyekt yoki kuchni muqaddas deb bilish va unga nisbatan marosimiy-amaliy munosabat bildirish tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Animizm dunyoqarash bo'lsa, kult ana shu dunyoqarashning amaliy ifodasidir.

O'zbek xalq og'zaki ijodi va an'anaviy marosimlarida suv, olov, soch, ajdodlar, tabiat va osmon jismlari bilan bog'liq kultlar qadimiy mifologik tasavvurlarning izlarini saqlab qolgan. Suv hayot va poklanish ramzi, olov himoya va tozalik timsoli, soch esa hayotiy kuch va ruh bilan bog'liq muqaddas unsur sifatida talqin etiladi. Xizr, chiltan, eran kabi obrazlar ajdodlar kulti va homiylik tasavvurlarining folklordagi badiiy ifodasidir. Shuningdek, "Sust xotin", "Choy momo", "Shamol chaqirish" kabi mavsumiy marosim va qo'shiqlar xalqimizning tabiat hodisalariga munosabati, dehqonchilik turmush tarzi hamda qadimgi e'tiqodiy qarashlari bilan chambarchas bog'liq ekanini ko'rsatadi. Bu marosimlar nafaqat tabiatga ta'sir ko'rsatish istagini, balki jamoaviy birlik, hamjihatlik va ajdodlar merosiga hurmat tuyg'usini ham ifodalaydi.

Demak, kultlar xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va ma'naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim madaniy hodisa bo'lib, ular orqali ajdodlarimizning olamni anglash tarzi, tabiat va jamiyat bilan munosabati, hayot va o'lim haqidagi tasavvurlari bugungi kungacha yetib kelgan. Bu merosni o'rganish va qadrlash milliy o'zlikni anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqot natijalari o'zbek folkloridagi kultrlarning xalqning tarixiy xotirasi, diniy tasavvurlari va an'anaviy madaniyatini o'rganishda muhim ilmiy manba ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari kelgusida turkiy xalqlar folkloridagi kultrlarni qiyosiy o'rganish hamda ularning zamonaviy madaniyatdagi transformatsiyasini tadqiq etish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Айыжы, Е.В. (2015). Категория «возраст» и отношение к нему в традиционной культуре тувинцев. *Казанский педагогический журнал*, 5 (112), 415–421.
- Бравина, Р.И. (2005). *Концепция жизни и смерти в культуре этноса (на материале традиций саха)*. Новосибирск: Наука.
- Бутанаев, В.Я., & Монгуш, Ч.В. (2005). *Архаические обычаи и обряды саянских тюрков*. Абакан: Издательство Хакасского государственного университета.
- Durkheim, É. (1912). *The Elementary Forms of Religious Life*. Paris: Alcan.
- Кармышева, Б.Х. (2009). *Каратегинские киргизы*. Москва: Наука.
- Frazer, J.G. (1922). *The Golden Bough* (Abridged ed.). London: Macmillan.
- Jo'rayev, M. (1997). O'zbeklarning shamol bilan bog'liq mifologik tasavvurlari: Yalli momo kulti. *O'zbek tili va adabiyoti*, (2), 37–42.
- Jo'rayev, M., & O'rayeva, D. (2020). *O'zbek mifologiyasi*. Toshkent: Excellent Polygraphy.
- Madayev, O., & Sobitova, T. (2010). *Xalq og'zaki poetik ijodi*. Toshkent: Sharq.
- Tylor, E.B. (1871). *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom* (Vols. 1–2). London: John Murray.
- Жўраев, М., & Нарзикулова, М. (2006). *Миф, фольклор ва адабиёт*. Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти.
- Жўраев, М., & Шомусаров, Ш. (2001). *Ўзбек мифологияси ва араб фольклори*. Тошкент: Фан.
- Снесарев, Г.П. (1969). *Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма*. Москва: Наука.

References

- Ayyzhy, E. V. (2015). Kategoriya «vozrast» i otnosheniye k nemu v traditsionnoy kul'ture tuvintsev [The category of “age” and attitudes toward it in the traditional culture of the Tuvans]. *Kazanskiy pedagogicheskiy zhurnal*, 5(112), 415–421. [in Russian].
- Bravina, R. I. (2005). *Kontseptsiya zhizni i smerti v kul'ture etnosa: Na materiale traditsiy sakha* [The concept of life and death in the culture of the Sakha people]. Novosibirsk: Nauka. [in Russian].
- Butanayev, V. Ya., & Mongush, Ch. V. (2005). *Arkhaicheskiye obychai i obryady sayanskikh tyurkov* [Archaic customs and rituals of the Sayan Turks]. Abakan: Khakass State University Press. [in Russian].
- Durkheim, É. (1912). *The Elementary Forms of Religious Life*. Paris: Alcan.
- Frazer, J. G. (1922). *The Golden Bough* (Abridged ed.). London: Macmillan.
- Jo'rayev, M. (1997). O'zbeklarning shamol bilan bog'liq mifologik tasavvurlari: Yalli momo kulti. *O'zbek tili va adabiyoti*, (2), 37–42. [in Uzbek].
- Jo'rayev, M., & Narziqulova, M. (2006). *Mif, folklor va adabiyot* [Myth, folklore and literature]. Toshkent: O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. [in Uzbek].
- Jo'rayev, M., & O'rayeva, D. (2020). *O'zbek mifologiyasi* [Uzbek mythology]. Toshkent: Excellent Polygraphy. [in Uzbek].

Jo'rayev, M., & Shomusarov, Sh. (2001). *O'zbek mifologiyasi va arab folklori* [Uzbek mythology and Arab folklore]. Toshkent: Fan. [in Uzbek].

Karmysheva, B. Kh. (2009). *Karateginskiye kirgizy* [The Karategin Kyrgyz]. Moscow: Nauka. [in Russian].

Madayev, O., & Sobitova, T. (2010). *Xalq og'zaki poetik ijodi* [Uzbek oral poetic tradition]. Toshkent: Sharq. [in Uzbek].

Snesarev, G. P. (1969). *Relikty domusul'manskikh verovaniy i obryadov u uzbekov Khorezma* [Relics of pre-Islamic beliefs and rituals among the Uzbeks of Khorezm]. Moscow: Nauka. [in Russian].

Tylor, E. B. (1871). *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom (Vols. 1–2)*. London: John Murray.

Ходжиева Ханифа Одилжонқызы

Шараф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университеті,

Самарқанд қ., Өзбекстан

(E-mail: hanifaxodjiyeva777@gmail.com)

Өзбек фольклорындағы культ түсінігі

Аңдатпа. Мақалада өзбек фольклорындағы культ ұғымының мәні, оның мифологиялық дүниетаныммен, алғашқы діни наным-сенімдермен және салт-дәстүрлермен байланысы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – өзбек фольклорында кездесетін негізгі культ түрлерін анықтап, олардың халықтың дәстүрлі дүниетанымындағы орны мен қызметін ғылыми тұрғыдан талдау. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, сипаттамалық және құрылымдық-функционалдық әдістер қолданылды. Сонымен қатар Э. Б. Тайлор, Дж. Дж. Фрэзер және Э. Дюркгеймнің теориялық тұжырымдары өзбек фольклоры материалдарымен салыстырмалы түрде қарастырылды. Мақалада су, от, шаш, ата-баба, табиғат және аспан денелеріне қатысты культтердің мифтерде, аңыздарда, салт-жораларда және халықтық наным-сенімдерде сақталу ерекшеліктері талданады. Зерттеу нәтижелері культтердің халықтың тарихи жадының, рухани құндылықтарының және мәдени мұрасының маңызды құрамдас бөлігі екенін көрсетеді. Сонымен қатар зерттеу нәтижелері өзбек фольклорындағы культтердің тарихи-мәдени сабақтастығын ашып, түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымын салыстырмалы тұрғыдан зерттеуге ғылыми негіз қалайды.

Түйін сөздер: культ, фольклор, мифология, салт-дәстүр, наным-сенім, анимизм, тотемизм, фетишизм, өзбек фольклоры

Khodjiyeva Khanifa Odiljonovna

Samarkand State University named after Sharof Rashidov,

Samarkand, Uzbekistan

(E-mail: hanifaxodjiyeva777@gmail.com)

Interpretation of Cult in Uzbek Folklore

Abstract. This article examines the interpretation of cult in Uzbek folklore and its relationship with mythology, early religious beliefs, and ritual traditions. The purpose of the study is to identify the principal forms of cult reflected in Uzbek folklore and to explain their role in the traditional worldview of the Uzbek people. Historical-comparative, descriptive, and structural-functional methods were employed throughout the research. The theoretical

concepts of E.B. Tylor, J.G. Frazer, and É. Durkheim provide the methodological basis for interpreting the origins and functions of cults in folklore. Particular attention is paid to the cults of water, fire, hair, ancestors, nature, and celestial bodies as reflected in myths, legends, rituals, and folk customs. The study demonstrates that these cults represent not only ancient religious beliefs but also important elements of cultural memory, collective identity, and spiritual heritage. The findings contribute to a deeper understanding of Uzbek folklore and provide a theoretical basis for future comparative studies on the mythological traditions and ritual culture of Turkic peoples.

Keywords: cult, folklore, mythology, ritual, belief, animism, totemism, fetishism, Uzbek folklore

Muallif haqida:

Xodjiyeva Hanifa Odiljon qizi – Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti I kurs magistranti.

Авторлар туралы мәлімет:

Ходжиева Ханифа Одилжонқызы – Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университетінің 1-курс магистранты.

Information about authors:

Khodjiyeva Khanifa Odiljonovna – First-year Master's student, Samarkand State University named after Sharof Rashidov.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License